

В. І. Пустовалова*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна***Семантико-прагматичний діапазон футбольної лексики та фразеології в метафоричному вживанні (на матеріалі мови української преси)**

Пустовалова В. І. Семантико-прагматичний діапазон футбольної лексики та фразеології в метафоричному вживанні (на матеріалі мови української преси). У статті розглянуто особливості лінгвокультурної репрезентації гри у футбол як складника субкоду спортивних ігор. Визначено роль лексико-фразеологічної групи, що безпосередньо стосується футболу, у загальній структурі субкоду. Окреслено функції лексеми футбол як засобу лінгвокультурного втілення відповідного концепту. Проаналізовано експресивні та оцінні можливості конкретних репрезентантів досліджуваної групи лінгвокультурних знаків. Визначається специфіка функціонування зазначених одиниць залежно від тематики публікації.

Ключові слова: лінгвокультурний субкод, метафорична модель, сценарій гри, експресія, оцінка.

Пустовалова В. И. Семантико-прагматический диапазон футбольной лексики и фразеологии в метафорическом употреблении (на материале языка украинской прессы). В статье рассмотрены особенности лингвокультурной репрезентации игры в футбол как составляющей субкода спортивнх игр. Определена роль лексико-фразеологической группы, касающейся непосредственно футбола, в общей структуре субкода. Описаны функции лексемы футбол как средства лингвокультурного воплощения соответствующего концепта. Проанализированы экспрессивные и оценочные возможности конкретнх репрезентантов исследуемой группы лингвокультурных знаков. Определяется специфика указанных единиц в зависимости от тематики публикации.

Ключевые слова: лингвокультурный субкод, метафорическая модель, сценарий игры, экспрессия, оценка.

Pustovalova V. I. Semantic and pragmatic range of football vocabulary and phraseology in the metaphorical use (based on the language of the Ukrainian press). In the article the features of linguocultural representation of the football game as a component of sport games subcode are considered. We determine the role of lexical and phraseological group that directly relates to football in the total structure of the subcode. The functions of the word football as a means to implement the relevant concept are outlined. The analysis of expressive and axiological possibilities of concrete linguocultural units is done. The functional specificity of these units depending on the subject of publication is determined.

Keywords: linguocultural subcode, metaphorical model, game script, expression, evaluation.

Серед метафоричних моделей, які формують когнітивний простір лінгвокультурного субкоду спортивних ігор, на окремий розгляд заслуговує образ гри у футбол. Причиною цього є надзвичайна популярність футболу, причому, на відміну від багатьох інших ігор, універсальна в соціальному плані. Культурний зміст знаків, що обслуговують футбольну сферу, формується в інтернаціональному культурному просторі, збагачується новими смислами в результаті взаємодії з іншими одиницями різної природи. З концептуальної точки зору футбол утілює типові ознаки спортивної гри, займає позицію між власне спортом і власне грою. З ігровою сферою його споріднює ознака конвенційності, наявності специфічного простору, дії в межах якого мають особливий ігровий символізм. Ця ознака дозволяє розрізнити процес гри і візуально подібні до нього неігрові дії (наприклад, розминка перед грою). Разом із тим, футбол являє собою організовану професійну діяльність, що передбачає як витрати, так і отримання матеріального результату діяльності, що дозволяє говорити про цю гру як інституціональне утворення.

У науці футбол досліджують у соціокультурному, історичному та інших аспектах (див. [1]; [3]), обґрунтовуючи надзвичайну важливість футболу як суспільного феномену в

культурному просторі ХХ–ХХІ століть. В. Руднєв називає футбол «основною інтелектуальною розвагою постмодерністів» [5:64], так само як ключовим ігровим образом структуралізму були шахи. Дослідник розглядає футбол крізь призму теорій несвідомого З. Фрейда та Ж. Лакана і вважає, що популярність цієї гри визначається її сублімативною природою. К. Айзенберг відзначає, що соціальними передумовами масової популяризації футболу у ХХ столітті слід вважати космополітичні риси світогляду, спробу дистанціюватись від усталених зразків національної культури через вкладання особистих смислів (індивідуальних, субкультурних тощо) у всесвітню популярну гру [1:95]. Окремі дослідження стосуються феноменів, які безпосередньо пов'язані з футболом, наприклад, мовлення в субкультурі футбольних уболівальників [4]. Думку науковців щодо культурної важливості футболу поділяють автори текстів, орієнтованих на масову аудиторію: «Леонід Бершидський після цієї бійни напише: “Вважаєте паралелі між футболом і політикою, футболом і війною ідіотськими? Але вони і у вас вбудовані на рівні культурного коду”» [Дзеркало тижня, 30.08.2013]; «Причина надзвичайної популярності футболу в Старому світі кориниться в засадничих елементах європейської культури та

цивілізації, в основі якої лежать принципи індивідуалізму, особистої свободи, рівності, змагальності та конкурентності. Саме в цій грі європейці віднайшли культурний код, який виражав особливості їхнього менталітету та способу життя і якнайточніше відповідав тілесним і духовним запитам» [Укр. тиждень, 23.06.2012].

Популярність футболу має одразу два взаємопов'язані наслідки: впізнаваність й експресивність складників цієї гри як культурних образів зумовлює регулярну відтворюваність знаків коду в глобальному культурному середовищі, внаслідок чого футбольний код як структура постійно оновлюється і збагачується новими знаками та відтінками значень. Власне, лексико-фразеологічна група, що обслуговує футбольну сферу, формує системне утворення в межах субкоду спортивних ігор. Це надає широкі можливості для концептуалізації дійсності через такі знаки. Тому базова метафора Х – ГРА У ФУТБОЛ надзвичайно вживана як у поетичному мовленні [2], так і в медіатекстах (про частоту використання футбольних метафор у медіадискурсі див. [7]; [8]).

Одразу слід сказати, нам не зустрілись приклади вживання центрального лінгвокультурного знака цієї групи, лексеми *футбол*, як самостійної одиниці вторинної номінації. На нашу думку, це пов'язано з тим, що структура групи знаків, пов'язаних із футболом, надзвичайно розгалужена, тож у її межах можна знайти засіб вдалої вербалізації практично будь-якої реалії. У такому випадку функція лексеми *футбол* не експресивна, роль цієї одиниці полягає передусім у введенні в контекст відповідного сценарію чи його фрагмента, через який надалі й реалізується експресивна інтенція мовця. Розглянемо сказане на прикладі публікації, в якій реалізовано метафоричну модель ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ – ГРА У ФУТБОЛ. Базова метафора вводиться вже у другому реченні, позначаючи зв'язок між реальним і метафоричним простором: «*А з моменту, коли Конституційний суд “благословив” створення коаліції не лише пофракційно, а й з окремих депутатів, парламент країни став нагадувати справжню футбольну прем'єр-лігу*» [Укр. правда, 19.05.2010].

Далі події розгортаються вже в ігровому просторі й номінуються метафорично відповідно до сценарію зазначеної гри: політики – гравці, перехід з однієї партії в іншу – трансфер, арбітр – спікер; ієрархія політичних партій також вибудовується у футбольних термінах: «*Як і в кожній футбольній лізі, тут не обходиться без трансферів. Примітка: трансферів політичних. Успіх операції із придбання цінного гравця-депутата в команди-суперника залежить від трьох факторів: ціна, практичність та ефективність*»; «*Під час гри арбітр, або, як вам зручніше, спікер, ставить на голосування різні питання, які вигідні згаданому нами об'єднанню*»; «*Тут функціонують мегаклуби на киталт Партії регіонів та БЮТ, є середнячки, такі як НУНС, а також команди першої ліги – блок Литвина та КПУ*» [Укр. правда, 19.05.2010].

Часто в контексті політична й ігрова сфери перетинаються, для позначення подій використовуються як прямі, так і вторинні назви. При цьому простір діяльності продовжує сприйматись як ігровий: «*Деякі правила в парламенті, як і футболі, пересікаються. Наприклад, фол останньої надії. Депутат товче пику іншому депутатові, внаслідок чого останній потрапляє до клубного лазарету, себто до “Феофанії”, і на невизначений термін вилітає із гри. Щоправда, той, котрий товк пику, не одержує “сірчичника” чи червоної картки, а продовжує перебувати на полі*» [Укр. правда, 19.05.2010]. Так, негативна оцінка, закладена мовцем, реалізується саме в традиційний для ігрового простору спосіб – через ситуацію грубого порушення правил.

Конкретні репрезентанти метафоричної моделі Х – ГРА У ФУТБОЛ часто відтворюються автоматично, як кліше, тобто їх уведення в текст пояснюється виключно подібністю культурного образу, що стоїть за мовним знаком, до номінованої реалії. Такі одиниці зазвичай використовуються з метою експресивного позначення об'єкта. Наприклад, різноспрямовані метафоричні значення пов'язані з ключовим образом, від якого залежить досягнення результату гри у футбол, – забивання голу. Як і більша частина знаків цієї групи, лінгвокультурна одиниця *гол* сама по собі є лише засобом образної номінації, виконує експресивну функцію й реалізує своє основне значення – досягнення переваги над суперником: «*Звісно, до міського голови “доходили чутки” про можливе суперництво з боку Г. Суркіса і наміри президентської команди грати проти О. Омельченка. Щоправда, офіційних даних про те, що “головного футболіста” мобілізовано владою, аби забити гол у ворота О. Омельченка, – немає*» [День, 16.02.1999]. Відсутність оцінної семантики можна пояснити тим, що метафоричний сценарій повністю відповідає реальному перебігу гри у футбол, зокрема, правилам забивання голів. І навпаки, відхилення від традиційного сценарію можуть бути підставою для формування оцінного значення, навіть якщо правила гри при цьому формально не порушуються.

Прикладом такої реалізації лінгвокультурного потенціалу образу голу є стійка метафора *забити гол у свої ворота*: «*Через справу Тимошенко європейські лідери мало не оголосили бойкот Україні. Подивимося, які будуть відгуки про сам чемпіонат після його завершення – головне, не забити гол у власні ворота*» [День, 01.06.2012]. Семантично ця метафора реалізує всі ознаки, зазвичай властиві лінгвокультурній одиниці *гол*, але в цьому разі вони спрямовані проти самого гравця. Він не порушує правил, але його дії замість очікуваної переваги призводять до погіршення ситуації. Це і є підставою оцінювати дії гравця негативно.

Підставою для негативної оцінки також можуть бути непрофесійні дії гравця, які призводять до поганих наслідків. У професійній спортивній грі, якою, безперечно, є футбол, така ситуація оцінюється однозначно: «*За структурою програма Шустера*

справляє непогане враження. [...] Якби це все не виходило в ефір, ми могли б насолоджуватися чудовою і вельми перспективною ідеєю. А так доводиться констатувати, що Шустер систематично не реалізовує пенальті й наполегливо б'є вище пустих воріт, перебуваючи на лінії воротарського майданчика» [Україна молода, 15.06.2006]. Пенальті в цьому разі також актуалізує ознаку професійності, а його нереалізованість посилює негативну оцінку за цією ознакою. Хоча значно частіше лексема *пенальті* як лінгвокультурна одиниця втілює ознаку покарання, яка є ключовою, зважаючи на лексичне значення і роль пенальті у футбольному сценарії: «Вам пенальті, Ахметов! [заголовок] Розростається скандал із гуманітарним конвоєм від СКМ: фури олігарха везли не тільки дитяче харчування» [Україна молода, 17.12.2014].

Ще одним символом покарання в рамках футбольного коду є картки, що вказують на порушення правил. Як лінгвокультурні одиниці вони реалізують те саме значення, що й символи в ході реального матчу: жовта картка – попередження, червона картка – вилучення з ігрового простору: «Лідер партії “Наша Україна” Віктор Ющенко переконаний, що на виборах у місцеві органи влади провідні політичні сили не досягли бажаних результатів. “Це жовта картка, яку піднімає виборець українському політикуму”, – переконаний Віктор Ющенко» [Україна молода, 30.10.2010]; «Варто відзначити, що *вето на Податковий кодекс – перша “червона картка” на парламентський закон, відколи Янукович заступив на посаду Президента*» [Україна молода, 01.12.2010]. Символізм червоної картки трохи ширший, ніж символізм жовтої, оскільки червоною колір традиційно символізує заборону і використовується не лише у футболі. Це дає додаткові можливості для використання цього знака зі стилістичною метою: «Із “червоною картою” на футбол [заголовок]. Українські правоохоронці не збираються затримувати розшукуваного Інтерполом російського авторитета Тайванчика» [Україна молода, 10.03.2011]. Окрім відомого значній кількості членів лінгвокультурної спільноти футбольного трактування, червона картка позначає ще й осіб, яких розшукує Інтерпол. У комбінації з футбольною тематикою статті подвійний символізм вислову *червона картка* створює ефект мовної гри.

Самостійне значення й культурний образ мають словотвірні похідні від лексеми *футбол*. Це передусім стосується дієслова *футболити* та його афіксальних дериватів (*зафутболити*, *відфутболити* та ін.). Суттєвої різниці у прагматичі цих одиниць помічено не було, тому розглянемо їх спільним блоком. Найчастіше такі знаки пов'язуються з фізичним утіленням гри у футбол, тобто діями з м'ячем. Тож подібні одиниці можуть метафорично

втілювати дії, пов'язані з ударами, а також переміщеннями внаслідок цих ударів: «В Одесі мажор на “Бумері” на 18 метрів відфутболів жінку на “Ніссані”» [gazeta.ua, 08.05.2012]; «Щоб уникнути розсіювання фотонів, їх треба змусити рухатися. Для цього німецькі вчені використовували два дзеркала, які постійно “відфутболювали” фотони» [Дзеркало тижня, 26.11.2010]. Цікаво, що, незважаючи на відверту негативність деяких подібних ситуацій (як-от описана в першому прикладі), спортивний знак не виявляє тут оцінного значення. Можливо, причиною цього є надто очевидна схожість ігрової дії на реальну, що не дозволяє розкрити весь метафоричний потенціал лінгвокультурної одиниці.

Негативна оцінка, яку реалізують такі знаки, ґрунтується на вторинній ознаці перекидання як відмови виконувати свої обов'язки. У політичному дискурсі ця ознака стає засобом негативної оцінки, оскільки ігровий характер дій неприпустимий для серйозної ситуації: «До слідчого її не викликають, облпрокуратура запиту відфутболює у район, низовий рівень по-партизанськи відмовчується або шле послання, більше схожі на шифрограми» [Дзеркало тижня, 08.03.2001].

Нерідко наявність лінгвокультурних одиниць із футбольної сфери не лише мотивується їх культурним образом, але пов'язана з футбольною тематикою публікації. Реалізовані в таких контекстах вторинні значення не відрізняються від розглянутих вище, проте стилістично контекст стає більш експресивним: «Відфутболити фанатів: напередодні Євро – 2012 західні ЗМІ лякають співвітчизників Україною» [Укр. тиждень, 26.05.2012]; «Сальто на мосту. Автомобіль гравця “Шахтаря” “зафутболів” маршрутку» [Україна молода, 21.10.2004].

Лінгвокультурний образ гри у футбол займає центральне місце в структурі субкоду спортивних ігор. Власне, ця гра формує самостійну і досить розгалужену підсистему в рамках субкоду. Лінгвокультурні знаки з цієї сфери найповніше реалізують свій потенціал як складники ігрового сценарію. Розглянута група лінгвокультурних одиниць відбиває основні характеристики лінгвокультурного субкоду, до якого належить. Загальний лінгвокультурний образ футболу не має оцінного значення і найчастіше функціонує як актуалізатор відповідної метафоричної моделі. Оцінка формується додатково когнітивними засобами (порушення правил, відхилення від сценарію, відсутність базових концептуальних ознак). Переважна більшість конкретних репрезентантів цієї лінгвокультурної групи демонструє односпрямовані вторинні значення, які співвідносяться з домінуючою когнітивною ознакою кожної одиниці.

Література

1. Айзенберг К. Футбол как глобальный феномен. Исторические перспективы / Кристиана Айзенберг // Логос. — 2006. — № 3 (54). — С. 91—103.
2. Бондаренко М. Игра в мяч : оптика и поэтика [электронный ресурс] / Мария Бондаренко // Новое литературное обозрение. — 2006. — № 80. — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/80/bo23.html>
3. Пронин В. В. Профессиональный футбол как культурный феномен современного социума / В. В. Пронин, Ю. Т. Ревякин, А. С. Ситников // Вестник Томского гос. пед. ун-та. — 2012. — № 4 (119). — С. 239—243.
4. Процик І. Вербальне самовираження в субкультурі футбольних уболівальників / Ірина Процик // Мова і суспільство. — 2012. — Вип. 3. — С. 224—229.
5. Руднев В. Метафизика футбола / Вадим Руднев // Логос. — 1999. — № 8 (18). — С. 60—67.
6. Трифонов Р. Заперечна номінація в українській мові як засіб концептуалізації та оцінки / Р. Трифонов, В. Пустовалова // Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht : Jahrbuch der IV. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik / Hrsg. von O. Novikova, P. Hilkes, U. Schweier. — München – Berlin : Verlag Otto Sagner, 2014. — С. 255—263.
7. Callies M. Widening the goalposts of cognitive metaphor research [електронний ресурс] / Marcus Callies. — Режим доступу : <http://www.staff.uni-mainz.de/mcallies/papers/HCP30.pdf>
8. Hellín-García M. J. Politics at Play : Game Metaphors in Spanish Political Discourse [електронний ресурс] / María José Hellín-García. — Hipertexto 19 (2014). — Pp. 132–151. — Режим доступу : https://portal.utpa.edu/portal/page/portal/utpa_main/daa_home/coah_home/modern_home/hipertexto_home/docs/Hiper19Hellin.pdf